

תלמידי הגר"א אינם אבות הציונות – ולמה זה משנה? (תגובה לרב עדו רכניץ: "מי היו אבות הציונות? - על מחקר היסטורי והטיה אידיאולוגית")

אירע לציונות מה שאירע לתנועות מודרניות אחרות... משזכתה התנועה ויצאה למרחב בכוח פעולתם של מנהיגיה הגדולים, בדקו ההיסטוריונים ומצאו שמנהיגים אלה לא היו הראשונים שהגו את רעיון התנועה או שסללו לה דרך בפועל, אלא שקדמו להם הוגים ועושים, שהעלו על דעתם רעיונות מעין אלה של גדולי התנועה או עשו מעשים דומים לשלהם. כך נקבע המונח "מבשרי הציונות" וסופרי התנועה וההיסטוריונים שלה השתמשו בו ובמונחים דומים לו... כדי לציין את התופעות, שהיו בעיניהם מעין בשורה ואקדמה של התנועה מבחינה רעיונית או מעשית¹.

במילים אחרות, המצדדים בכינויים של משה הס, הרב קלישר, הרב אלקלעי וחבריהם כ"מבשרי הציונות" טוענים שנמצאו אצלם המרכיבים המהותיים של הציונות כבר כשנות דור לפני הופעת התנועה הציונית. לפי זה, כל ההבדל בין התנועה הציונית לבין המבשרים הוא במידת ההצלחה להקים תנועה שתזכה להישגים, כשהמבשרים לא הצליחו להגיע להישגים משמעותיים ואילו התנועה הציונית הצליחה בכך.

א. ציונות, מהי?

מה הם אותם מרכיבים מהותיים של הציונות שלפיהם ניתן לייחס לקדמונים את היותם "מבשרים" או "אבות"? בצד מרכיבים המוסכמים על רובם ככולם של החוקרים וההוגים הציוניים, כמו השאיפה לשיבת היהודים לארץ ישראל ולהקמת מדינה ושניהם בדרך הטבע, ישנם מרכיבים נוספים השנויים במחלוקת כמו הזיקה לדת היהודית או היעדרה, הזיקה למשיחיות היהודית או היעדרה והאם היא נועדה להפוך את העם היהודי לעם מודרני ככל העמים או לעם מיוחד (ובמה). לפיכך ישנה מחלוקת שטרם באה לסיימה בשאלה אם משה הס, הרבנים קלישר ואלקלעי וחבריהם ראויים לתואר "מבשרי הציונות", כולם או חלקם, אם לאו.

אם לגבי ציונותם של "מבשרי הציונות" אשר פעלו באמצע המאה ה-19 למניינם נטושה מחלוקת, קל וחומר ביחס לתלמידי הגר"א אשר עלו לארץ ישראל החל משנת תקס"ח (1808 למניינם). אולם, דומה שכאן התמונה ברורה הרבה יותר. לפי הרב עדו רכניץ, המצטט את הגדרת אבן שושן (עמ' 122 במאמרו, ההדגשה שלנו),

עיקר שאיפתה [של הציונות – י"ג] – תחיית עם ישראל, הקמת מדינה יהודית עצמאית בארץ ישראל וריכוז כל פזורי ישראל בתוכה.

וכל אלה נעשים בדרך הטבע, כפי שעולה ממאמרו. ואולם, טרם נמצא מקור חד-משמעי ושאינו ניתן לפקפוק לכך שתלמידי הגר"א התכוונו להקים מדינה עצמאית בדרך הטבע. וכך כותב רפאל שוח"ט במחקרו העדכני והתומך במידה רבה בעמדתו של אריה מורגנשטרן על תלמידי הגר"א:

עניין הקמתה של מדינה עצמאית לא נמצא בכתבי הגר"א גם לא ב"קול התור", אך אין למעשה לתמוה על כך, היות שבעיני בני הדור ההוא עצם הרעיון של עלייה ארצה, בניית בתים ומציאת אמצעי פרנסה בה היה מהפכני כל-כך עד שהרעיון של מדינה יהודית עצמאית היה בבחינת מחשבה רחוקה ואוטופית שאפילו לא חלמו עליה בשלב זה. עם זאת גם לא ראינו מקורות המתנגדים לרעיון זה – פשוט לא דובר עליו².

גם אם נקבל את הסברו של שוח"ט לשתיקת הגר"א ותלמידיו ביחס לדבר הקמת מדינה עצמאית – ואין הוא הסבר משכנע בעינינו – העובדה עדיין ברורה: מרכיב מרכזי בציונות, מרכיב המדינה העצמאית בדרך הטבע, לא היה מצוי אצל תלמידי הגר"א ולכן אין הם ראויים להצגתם כ"אבות הציונות".

¹ יעקב כ"ץ, לאומיות יהודית: מסות ומחקרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 263.

² רפאל ב' שוח"ט, עולם נסתר בממדי הזמן: תורת הגאולה של הגר"א מוולנה – מקורותיה והשפעתה לדורות, רמת גן תשס"ח, עמ' 289. וראה את ביקורתו החשובה של אלי אשד על ספר זה במקור ראשון בכתובת:

כמובן, אם מגדירים את הציונות באופן אחר, תוך כדי הוספה או השמטה של מרכיבים להגדרת "ציונות", התמונה משתנה, אך אז נמצא שאין לנו עוסקים באותה תופעה למרות שיתוף השם. ממילא מובן מדוע נמנעו ספרי הלימוד מלהציג את תלמידי הגר"א כאבות הציונות למרות תרומתם ליישוב היהודי בארץ ישראל במאה ה-19. בנוסף, עלינו לזכור שתוכניות לימוד וספרי לימוד הם שמרנים באופיים ואינם ממהרים להתייחס לחידושי מחקר שטרם נצרפו כראוי, מה עוד שרבים המעוררים עליהם מבחינה עובדתית, כולל אנשי אקדמיה דתיים.

ב. עוד סוג של התנתקות?

בשנים האחרונות, על רקע מה שנתפס בעיני רבים בציונות הדתית כנסיגה מההתפתחות הרצויה של תהליך הגאולה, ובמיוחד מאז עקירת המתיישבים היהודיים מרצועת עזה וצפון השומרון, ישנה נטייה בקרב חלק מהציבור הזה להתנתק מהציונות החילונית. חיפוש "אבות ציונות" שאינם מזוהים עם הציבור החילוני הוא חלק ממגמה זאת, המבקשת, בין היתר, להצביע על השליחות המוטלת על הציונות הדתית להוביל את המדינה, ועל היותם של "הכיפות הסרוגות" ו"החצאיות הארוכות" בעצם "הציונים האחרונים" או "הציונים האמיתיים".³

הבעיה שבעמדות כעין אלה טמונה בכך שלעתים הן מקודמות תוך שימוש באמצעים בעייתיים, בלשון המעטה. במקרה שלפנינו, קובע הרב רכניץ שהציבור הציוני-דתי "אמור לגבש נרטיב אחר לסיפור הציוני" (עמ' 125), נרטיב האמור להשפיע על חינוך התלמידים. מה ההצדקה לגיבוש נרטיב כזה (פרט להסתמכות על מחקרו השנויים במחלוקת של מורגנשטרן)? העובדה ש"התנועה הציונית... [השקיעה] מאמצים ניכרים בתחום התרבותי-אקדמי על מנת ליצור הבניה של תודעה שתתמוך במפעל הציוני" (שם). כלומר, אם אחרים נקטו באמצעים כאלה, גם אנחנו נעשה זאת. ויושם לב, שלצורך העניין גויסה שפה פוסט-מודרניסטית (נרטיב, הבניה), שפה הרווחת בקרב חוגים פוסט-ציוניים דווקא.

ג. תלמידי הגר"א – מודל אולטימטיבי לחיקוי?!

יתר על כן, ישנם היבטים מטרידים הקשורים באמצעים בעייתיים של תלמידי הגר"א בארץ ישראל שמן הראוי להרהר היטב לפני שאנו ממהרים להציגם כדמויות לחיקוי. למשל, ההיעזרות במיסיונרים גלויים לקידום תוכניותיהם; או הפרת ההסכם בין קהילת תלמידי הגר"א בצפת בראשות ר' ישראל משקלוב לר' מנחם מנדל משקלוב שביקש לקדם עם קבוצה קטנה מתלמידי הגר"א את הגאולה בירושלים דווקא, כשהאחרון מפר את ההסכם כמעט מהרגע הראשון.⁴ האם אנו מעוניינים לטעון שהמטרה – הגאולה – מקדשת את האמצעים ולחנך לכך את ילדינו?

ד. על חינוך היסטורי

במאמרנו בגיליון הקודם ציינו שאנו מקווים בעתיד לעסוק בסוגיית החינוך ההיסטורי הראוי בבית הספר הדתי,⁵ ואין בדעתנו כאן להקדים את המאוחר. עם זאת, למעוניינים לא להמתין ולפעול לשינוי החינוך ההיסטורי בבית הספר הדתי, נשוב ונציג מספר נקודות שאליהן התייחסנו במקום אחר:⁶ ההתעלמות הכמעט מוחלטת מתרומת הציונות הדתית לבניין הארץ בתקופת המנדט, למאבק על הקמת המדינה, לבניין מדינת ישראל לאחר הקמתה; ההתעלמות מעימותים בין המחנה הדתי למחנה הפועלים בתקופת המנדט (בניגוד להתייחסות לעימות בין הרביזיוניסטים למחנה הפועלים) ומעימותים בנושאי דת ומדינה לאחר הקמת המדינה, עימותים שבהם ננקטו צעדים קשים כלפי הציבור הדתי ונציגיו (כמו גירוש הגרעין הדתי של "נחלים" ממקומו הראשון באזור קיבוץ הגושרים של ימינו, פגיעות פיסיות בעובדים המאורגנים ב'הפועל המזרחי' וניסיון ההתנקשות בשר ד. צ. פינקס מהמזרחי וטיוח החקירה והמשפט כנגד המתנקשים). להתעלמות מהיבטים אלה ישנה השפעה על יחס הציבור לציונות הדתית ולתחושה בציבור שהבעיות בין הציונות הדתית לציבור הכללי מקורן בעיקר בהתיישבות ביש"ע, ואם תיפתר בעיה זו ישונו היחסים להיות תקינים. לדעתנו, אלה אפיקים מועילים יותר ומבוססים יותר לפעילות חינוכית מהאפיק של "נרטיב" ו"הבניה" של "אבות ציונות" מראשית המאה ה-19.

³ ראה, למשל, חגי סגל, מקור ראשון, כ"ז בטבת תשס"ט 23.1.2009, במדורו "אקטואלי" במוסף "דיוקן", עמ' 6-7.
⁴ על כל אלה ראה בספרו של אריה מורגנשטרן, השיבה לירושלים: חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל בראשית המאה התשע-עשרה, ירושלים תשס"ז, במיוחד עמ' 352-355 (ביחס למיסיון, ולפי המפתח בערך על רמ"מ משקלוב).
⁵ "זכור ימות עולם" או "בינו שנות דור ודור" (בין אורתודוקסיה רבנית למחקר היסטורי), "צהר" לה (תשס"ט), עמ' 103.
⁶ "מי מכיר ציונות דתית? – שיטוט בין ספרי לימוד", בשדה חמד מז (תשס"ד), עמ' 119-127.

תלמידי הגר"א הם הם אבות הציונות!

(תשובה לתגובה)

קודם שאשיב לידידי יצחק גיגר, אקדים ואומר שראשיתו של המאמר בהתוודעות האישית שלי לסיפורם של תלמידי הגר"א. בעבורי, בהתוודעות זו היה אלמנט של הפתעה וגילוי של פנים חדשות של "היישוב הישן" שאליהם לא הייתי מודע. אודה ולא אבוש, שכבוגר מערכת החינוך הממ"ד ידעתי שהיישוב הישן התנגד לשיבת ציון, התקיים מה"חלוקה" ושארף אך ורק להמשך המצב הקיים. לעומת כל זאת, התברר לי שכמה וכמה חוקרים, בראשם אריה מורגנשטרן ואתו יהושע בן אריה ורפאל שוח"ט, הוכיחו שבני היישוב הישן פעלו באופן נמרץ ומוצלח למען שיבת ציון. בהקשר זה, גדולה היתה הצלחתם של תלמידי הגר"א מאלו המכונים "מבשרי הציונות", באשר הראשונים הצליחו להקים את הקהילה האשכנזית הגדולה בירושלים. למיטב הבנתי, הכתוב כאן אינו בגדר חידוש, אף שבעבורי הוא היה בגדר חידוש. על כן, הייתי מצפה שספרי הלימוד להיסטוריה יחשפו את התלמידים לכל הפחות לעובדות אלה, מה שעד כה לא נעשה.

א. תלמידי הגר"א ורעיון המדינה היהודית

הוויכוח ביני ובין יצחק גיגר מתייחס לשאלת כוונתם וחזונם של תלמידי הגר"א, באשר הוא סובר שהם לא שאפו להקמת מדינה. לעומת עמדתו, אני נסמך על כמה ציטוטים, ובראשם על דברי הגר"א, שלצערי לא הכנסתי למאמר הקודם:

וימין מקרבת - כמו שכתוב "וברחמים גדולים אקבצך" שיפקון בסטרא דימינא, אבל בתחילה יתערב בשמאלא, "שמאלו תחת לראשי" והוא יהיה פקידה כמו שהיה בבית שני בימי כ"רש ולא יצאו בו...⁷ כלומר, הגר"א צפה ששיבת ציון בימינו תתרחש בדומה לשיבת ציון בימי כורש. כידוע, שיבת ציון של ימי בית שני החלה כאוטונומיה יהודית (ובעיקר דתית) שהתפתחה לעצמאות מלאה. דבריו של הגר"א בדבר הדמיון לימי כורש חוזרים בדברי תלמידו ר' יהודה עדל ובכתבי משפחת רבלין (מוסד היסוד עמ' 59). הטענה שתלמידי הגר"א לא שאפו להקמת מדינה היא אנכרוניסטית, כיוון שבראשית המאה ה-19 גל הלאומיות טרם צבר תאוצה בכל העולם, וגם בארץ ישראל שלטה האימפריה התורכית. במצב כזה שאיפתם של תלמידי הגר"א היתה הרבה יותר ממה שהיה מקובל, והטוב ביותר שהיה ניתן לשאוף. ברוח זו תלמידי הגר"א בנו נדבך חשוב שעליו המשיכה התנועה הציונות, הן מבחינה מעשית והן מבחינה תודעתית, ועל כן מחיקתם מההיסטוריה הינה החלטה פוליטית-אידיאולוגית בעיקרה.

ב. על מתודולוגיה פוסט-מודרנית

לגבי הטענה בדבר אימוץ מתודולוגיה פוסט-מודרנית: עלי להודות שבעיניי בתחום זה צודקת הביקורת הפוסט-מודרנית, בטענתה כי גיבוש העובדות לידי מסכת בעלת מגמה וכיוון משקפת את עמדתו של ההיסטוריון יותר מאשר את עמדתה של ההיסטוריה. במקום לשכנע בעמדתי, אציג את הוויכוח לשיפוטם של הקוראים: הוויכוח ביני לבין ד"ר גיגר הוא האם תלמידי הגר"א היו אבות הציונות אם לא. גיגר טוען שמשמעותה היחידה, או לכל הפחות העיקרית, של הציונות היא הקמת מדינה ותלמידי הגר"א לא הציבו כמטרה הקמת מדינה. לעומתו אני טוען שהמושג 'ציונות' עצמו שנוי במחלוקת ורחב הרבה יותר, כפי שציטטתי ממילון אבן שושן:

התנועה הלאומית המדינית של היהודים שלבשה במשך כל תקופות הגלות ועד ימינו צורות שונות. עיקר שאיפתה – תחיית עם ישראל, הקמת מדינה יהודית עצמאית בארץ ישראל וריכוז כל פזורי ישראל בתוכה.

אליבא דאבן שושן אכן ציונות היתה קיימת בכל תקופות הגלות, והיא כולל מלבד הקמת עצמאות מדינית (שהוכחתי שאכן היתה בתודעת תלמידי הגר"א באופן מסוים) גם עלייה ותחייה, שבאה לידי ביטוי באתוס הציוני בבטחון התיישבות וחקלאות, כאשר בוודאי בשניים האחרונים עסקו תלמידי הגר"א.

⁷ תיקוני זוהר חדש עם ביאור הגר"א כז, א, הובא בתוך: רפאל ב' שוחט, עולם נסתר בממדי הזמן, רמת גן תשס"ח, עמ' 182.

יתירה מזו, הפרשנות הציונית-דתית רחבה הרבה יותר מהגדרת אבן שושן ובוודאי מהגדרתו המצמצמת של גייגר. על פי פרשנות זו, הכוללת את כיבוש ויישוב הארץ כולה, התחדשות התורה, ואף את בניין המקדש, הרי שתלמידי הגר"א היו בוודאי פורצי הדרך וצעדו בה את הצעדים הראשונים. כעת ישפוט הקורא האם ניתן לקבוע באופן "מדעי" שתלמידי הגר"א לא היו אבות הציונות, או שהדבר תלוי בראות עיני המתבונן?